

Ковальський М.П.

Проблеми історії Острога в історіографії XVII-початку XX ст.

Якщо загальна історія України, особливо на рубежі XIX - XX і у XX ст., вже стала об'єктом наукових монографічних, синтетичних досліджень (курси М.Грушевського, І.Крип'якевича, Д.Дорошенка, Н.Полонської-Василенко та ін.), то проблеми тематичної і регіональної історіографії історії України у синтезованому вигляді практично до цього часу залишаються нерозробленими і належать до найменш досліджених в історичній науці. Це стосується і історії Острога, його історіографії, яка до цього часу не знайшла свого відображення в наявній і відомій нам літературі, за винятком лише окремих фрагментів та несуттєвих екскурсів.

Між тим, Острог, його історія з давніх часів, особливо XIV-XVII ст., постійно привертала й понині привертає увагу істориків не лише вітчизняних, але й зарубіжних, які і стали предметом аналізу (напевно, попереднього і невичерпного).

Перед тим, як розглянути конкретно-історіографічний матеріал, необхідно зосередитись на спеціальному історіографічному понятійно-категоріальному апараті. Про ці історіографічні категорії автор нещодавно писав в опублікованій у Дніпропетровську в 1995 р. статті, вміщеній у тематичному збірнику на пошану Олени Михайлівни Апанович(1). До них належать: види історіографічних наук (або дисциплін), їх розділи, а саме: загальна, проблемна, тематична історіографії, історіософія та історія історіографії; історіографічний доробок, історіографічні здобутки та втрати, нереалізовані історіографічні потенції, історіографічні традиції, стереотипи та міфологеми; історіографічні джерела та їх класифікація; історіографічна ситуація, її складові й тенденції; визначення понять: "історіографічне джерело" і "історіографічний факт"; джерельна історіографічна база, її структура і рівні: початкова, реальна і потенційна (потенціальна); історіографічні напрямки та історіографічні школи регіонального та глобального спрямування, шляхи їх формування, несформовані або недосформовані наукові школи; тенденції та зміни в оцінках минулого, фактори, що впливають на них. Не менш важливою проблемою є класифікаційні схеми історії історичної науки, дослідження окремих тем, проблем, питань та теренів.

Розглядаючи історію Острога, можна скористатись прагматичною періодизацією історіографічних джерел, враховуючи хронологічну послідовність за національними ознаками.

Перший період у висвітленні історії Острога і Острожчини, що акцентував увагу, головню, на політичній історії, насамперед, історії князів Острозьких і Острозького князівства, був літописний. Носіями історіографічної інформації були тоді хроністи і літописці. Цей період охоплював XVI - XVII ст. Спочатку цю

історіографічну думку репрезентували особи польської національності, після яких таку естафету перейняли українські літописці, що ще у значній мірі залежали від польських джерел та польської історичної традиції.

Серед польських хроністів, авторів історичних творів XVI ст. про події, пов'язані з Острогом, першим, мабуть, був *Лукаш Гурницький* (1527-1603), який у творі "Історія польської Корони за час: 1538-1572", виданої у Кракові в 1637 р. (є передруки у XIX ст.)(2), подав конкретний фактичний матеріал про події, про кн. Гальшку Острозьку, її одруження з кн. Дмитром Сангушом. Свідчення про Острог та князів Острозьких є також у польськомовних хроніках *Мартина Бельського* (1495-1579) та творі *Олександра Гваніні з Верони* (1530-1614) - "Хроніка Сарматії Європейської" ("Опис Сарматии Европейской" латинською мовою). Повстання *К.Косинського* початку 90-х рр. XVI ст. (воно було тісно пов'язане з Острогом і політикою В.-К. Острозького) знайшло своє відображення у творах *Рейнгольда Гейденштайна* (1550-1620) та *Йоахіма Бельського* (1550-1599). Найвидатнішим і першим польським геральдистом, який звернувся до історії герба князів Острозьких, був *Бартош Папроцький* (прибл. 1543-1614) у кн. "Герби польського рицарства" (3).

Показовим і помітним фактом в українській історіографії є те, що Острог став одним із осередків українського літописання на початку нового часу, якщо його вважати із XVI ст. Дійсно, саме історіографічним стереотипом і концептуальною традицією стало приписування саме місту Острогу походження унікального літописного твору під назвою "С кроніки Бельского речи потребные выбраны ест". Дана пам'ятка старої української історіографії та літописознавства увійшла в історичну науку як "*Острозький літописець*", остаточно з 1951р., коли видатний російський медик і історик *М.М.Тихомиров* (1893-1965) саме так атрибував цей текст(4). Звернувшись до цього літопису за його редакцією, який опублікував відомий український історик *О.А.Бевзо* (1901-1981), що подав і автореферат своєї кандидатської дисертації про Львівський літопис і "Острозький літописець", справді переконаємось, що саме у цьому творі є ідентичні острозькі відомості тієї доби, яка стала предметом опису невідомого ближче хроніста-літописця, добре обізнаного з попередньою творчістю польських хроністів, принаймні з твором (основним) *Мартина Бельського*. Що ж саме пише невідомий автор так званого Острозького літописця стосовно Острога, як він інтерпретує події? Звернемося до відповідних місць твору цього літописця. Острог в цьому літописі зустрічається чимало разів, зокрема свідчення про князів Острозьких, насамперед *Василя-Костянтина*. Під роком 1577 читаємо: "Того же року татаре... Острога добували і мало не добули, аж князь Василій поєднал їх і частовал в замку і вмісті з людьми татаре іли і пили", через 11-ть років зафіксовано:

“Князь Острозький, воєвода киевський, Чернігова добувал”. Є важливе джерельне свідчення про кончину сина князя В.-К.К.Острозького-Костянтина: “1588. Князь Константин, крайчий, син князя Василя Острозького, у Базалії умер, похован ув Острозі”(5). Що стосується початку XVII ст., то тут багато подробиць, які міг засвідчити лише мешканець цього міста: “1601. Князь Василій ув Острополю бул... Року 1603. Декамврія 2 князь Александер Острозький ярославський в Красном умер, а похован у Острозі в церкві замковой богоявленія. 1604. Того же року у Острозі пожара великая була, всі міста разом горіли, неможная рече(й) рятовати, аж сами мусли з міста убо утікати, а скрині і іносє метали у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини.” (6)

Стосовно XVII ст. є ще ряд звідомлень, які стосуються князів Острозьких, нащадків Василя-Костянтина “старого”, як тоді його називали у джерелах. Так, у 1616 р. значилось, що “Адам Костантин князь Острозький под Каменцем на Смотричі обозом стоял”, а під датою 1619 значиться: “Князь Януш Острозький Александрович умер. На їх місці панувала сестра їх, дочка Александрова, которая пошла за Ходкевича і була гонителька на православних, церков у Острозі святого Ануфрія повелі розметати, і уво Острожку і в Турові так же” (7). Знову ж таки, свідченням зацікавлення автора літописця виражено у таких словах: “Того же року (1619.- М.К.) у Острозі (повинно бути - Острозі.- М.К.) на замковій церкві виділи ангела стоячого з голим мечем” (8). Наступно знаходимо ряд повідомлень, стосовно князів Острозьких: “1620. Януш краковський (тобто, краківський воєвода.- М.К.) князь Острозький умер. На єго місто пановання Острозького внук єго, по доці, Домінік з дому Жаславського... Там же (під Хотиним.- М.К.) ув обозі гетьман Ходкевич умер котрий взяв бул ксяжну Острозькую. А она вдовою панувала і напускала у Острог єзуїтов, іже през них много злого сотвори православним, що низшей окажется” (9). Негативне ставлення до католицизму і унії характерне для цього твору, зокрема зазначено: “О преждереченной княжні, которая у Острозі панувала, розмаїтними способами примушувала до унії, ласкою і под утраченнем ласки, і не могла до того привести. І поотбирала маєтності церковнії і ґрунти і ні при чом церкви пооставалися. І тривали так священники кілька літ, на малім преставали, яко письмо свідчить: пища і одежда - сими довольні будете, аби при православїї. А княжна, маюци гнів на православних і ненависть, видить же не повелося їй в том, же кривди починила церквам і священникам, бо она розуміла, іже би они для недостатку мусять приступити до унії. А священники о достаток мало дбали, аби при православїї.” Далі підкреслюється негативне ставлення до католицизму і діяльності Анни-Алоїзи: “Потом, року 1636, юже знала, що умислила воздвигнути гоненіє на церков... Наперед тоє учинила, же викрала з церкви тіло отцевськое. В п'яток страстний, в ночі... пришла з

єзуїтами до церкви...” Далі детально викладені події в Острозі, в яких вирішальну роль відіграла Анна-Алоїза, фанатична католичка, описане повстання міщан проти цієї гнобительки та її жорстоку розправу над повстанцями: “Потом міщан старших всі турмо повні були до справи... Потом бул тому суд, і мучено. Інії не витривали, померли в муках, і покидано... на сніденіє псом, не вольно і проводу отправляти, тільки так загребли в пісок без трум, а іних на пол позбивано. І церкви позапечатовала, но не всі..., бо не увесь її Острог, тільки половина, а половина князя Домініка, внука краковского”(10). Така інтерпретація цих подій є виразним свідченням позицій автора Острозького літописця, що негативно і з публіцистичним запалом відносився до католицької реакції. На останніх сторінках цього тексту яскраво відображені антиуніатські позиції літописця, відзначені священники, які в Острозі протистояли унії(11).

Фактично першим історіографічним твором, у якому була висловлена позитивна оцінка князів Острозьких і особливо Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького, є “Палінодія” або “Книга Оборони кафоліческой святої апостольской восточней церкви...”, складеної у 1621 році у Києві. Автором цього полемічного трактату(12) разом з тим історичного твору був *Захарія Копистенський*, архімандрит (після Є.Плетенецького) з 1625 р. Печерського монастиря (помер у 1627р.). Він стояв на високих патріотичних позиціях, відмічаючи українських державних діячів, зокрема князя Данила галицького, про якого писав: “Даніил, князь великий роскій..., и през приняте... коруны Даніил не отступовел вѣры, єно за почесть ко болшей своей славі; принял оную (корону.-М.К.). Славный бовѣм богатирове и от неприятели и от невѣрных прїймали дары почетныи...” (13)

З.Копистенський виводив рід князів Острозьких від князя Володимира киевського. Про це він зазначав при розповіді про князя К.К.Острозького: “...Княжа острозское Василій Константинович рожай свой з благословенного яфето-роского поколѣня провадит: пресловутого Володимера, в святом крещеніи Василя, монарха великого, и Даніила, княжат роских, власный потомок, - сын пресвѣтлого Константина, княжати острозского, а великого гетмана великого княжества литовского, воєводи троцкого” і підкреслив його значення в політичному житті того часу завдяки власним якостям: “...В обоєм висоце преславный - в дѣлности и правовѣрїи, - первый межи княжати роскими, великий заступ и потѣха всего народу роского; мур желѣзный на Украйнах, страх и трепет татаром; слава и свѣча ясносвѣтлая кролевства полского, оздоба и окраса сеймовая, всѣх публичных зѣздов око и сила потужная..., муж обычаев царских, ласкавости и цнот набожных полный”(14).

Саме у цьому творі, у 4-ій частині, 2-му розділі і 3-му артикулі, де йдеться про В.-К.Острозького, бачимо справді класичну оцінку ролі острозького наукового осередку, Острозької Академії, заснованої завдяки засобам та цілеспрямованій діяльності цього князя:

Саме у цьому творі, у 4-й частині, 2-му розділі і 3-му артикулі, де йдеться про В.-К.Острозького, бачимо справді класичну оцінку ролі острозького наукового осередку, Острозької Академії, заснованої завдяки засобам та цілеспрямованій діяльності цього князя: "Найдовалися на дворъ его и мовцы оному Демосфенесови равнии. и Сафанове и оныє розличнии любуомудрцы"(15).

Серед пам'яток давньої української історіографії іншого виду - у формі літописів, на відміну від попереднього - полемічного - на особливе місце заслуговує видана лише у 1992р. друкарським способом, тобто тільки через 320 років після її написання, - "Хроніка (на мові оригіналу - "Кройніка".-М.К.) з літописців стародавніх"(16) київського письменника і громадсько-церковного діяча середини й другої половини ХVІІ ст., випускника Києво-Могилянської колеґії, ігумена київського Михайлівського-Золотоверхого монастиря Феодосія (Теодозія) Софоновича (поч.ХУІІ ст. - 1677). Цій фундаментальній і справді епохальній праці присвятив кандидатську дисертацію (1975р.) та цикл опублікованих своїх наукових праць, тепер відомий український історик, джерелознавець Юрій Мицик(17), що став потім доктором історичних наук, професором, автором капітальної монографії про джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини ХVІІ століття (1996). Складові частини "Кройніки" Ф.Софоновича мають такі назви: "Кройника...о Русіі"(1672р.), "Кройника о початку и назвиску Литвы"(1673р.) та "Кройника о земли Полской"(1673р.)

Саме у другій частині цього твору Софоновича, литовській, серед українських діячів найбільша увага приділена кн.Костянтину Івановичу Острозькому (2-га половина ХV ст. - 1530)(18), про якого свідчення подано вісім разів(19). Найбільш важливим у концептуальному відношенні є підкреслено позитивне висловлення Ф.Софоновича про цього діяча: "Той князь Костянтин светобливе жилъ въ православии, обрѣница (тобто - оборонець, захисник.-М.К.) великої вѣры православный..."(20). Фіксується дата його кончини: "Року 1533 князь Константинъ Івановичъ Острозскій (а треба.- Острозский.-М.К.), воєвода троцький (а треба.- троцкий.-М.К.), гетман великий литовскій (а треба.- великий литовский.-М.К.), великої побожности и мужества славныи звѣтяща... , преставилсѣ мѣца августа "(21) (у цьому і попередньому реченні курсив наш. - М.К.)

Використавши інформацію своїх попередників, Ф.Софонович, як і польські автори ХVІ-ХVІІ ст., а пізніше і ХVІІІ ст., вважав, що галицькі князі - предки князів Острозьких. Про це він, зокрема, зазначив у першій частині своєї праці - у "Кройніці...о Русі..." таким чином: "Приѣхали къ князю Даниилу, предку князей Острозских (курсив мій. - М.К.)... послы от папѣжа римского..."(22). Як вже зазначалось у сучасній літературі, Ф.Софонович "князів Острозьких називав прямими потомками Данила"(23) (Галицького). Так, генеалогічна традиція польської історіографії (про це пізніше

зазначав видатний український вчений Михайло Максимович у 1866р.(24)) буде поширена і закріплена у видатному українському творі літописної форми, а фактично узагальнюючій і при тому першій роботі, хоч і своєчасно не надрукованій.

Друга половина ХVІІІ ст. у польській історичній літературі характерна неослабним зацікавленням генеалогією князів Острозьких. Це, насамперед, твори К.Несецького і особливо І.Стебельського. *Ігнаци Стебельський* (рік народження невідомий - 1790), член васильянського ордену, у польськомовній праці "Генеалогія стародавнього роду князів Острозьких", виданій вперше у 1783р., засвідчив, що "князі Острозькі початковий свій рід простою лінією виводять від св.Володимира, князя київського і усіх руських країв..."(25).

Історична література ХІХ - початку ХХ ст. про князів Острозьких і історію Острога дуже значна і різноманітна. Робимо фактично першу спробу історіографічного огляду наукової літератури, що стосується цієї проблематики, тому, напевне, будуть прогалини, лакуни. Зупинимось лише на працях дослідників, які створили справді важливі праці та зайняли помітне місце у "Остроґані", тобто Острозькій історіографії (за нашим власним визначенням). Серед українських дослідників цієї проблематики слід відзначити Я.Перлштейна, М.Максимовича, М.Теодоровича, П.Іванова, М.Детерікса, М.Грушевського, а польських - Ю.Ролле (псевдонім - Др.Антоні Й.), А.Пшезьдєцького, З.-Л. Радзиминського, В.Руліковського, Ю.Вольффа, С.Кардашевича .

Як цього вимагав І.Крип'якевич (1886-1967) у свому лекційному курсі з української історіографії (Львів, 1923)(26), при історіографічному аналізі варто звертати увагу на використані авторами письмові джерела, як ступінь їх залучення і використання. Саме праці названих нижче досліджень характерні такими прикметами: їм притаманне впровадження до наукового обігу важливих, раніше не використовуваних письмових джерел, особливо документальних, із історії Острога і острозьких князівських володінь.

Першим із таких дослідників був вчитель Острозького дворянського училища *Яким* (Аким) *Перлштейн*, про якого ми вже говорили на 5-ій острозькій історико-краєзнавчій конференції "Острог на порозі 900-річчя"(1994р.)(27) і якому присвячена наша стаття у черговому (четвертому) випуску "Матеріалів" цих конференцій(28). На жаль, до цього часу не вдалось встановити дати життя цього вченого, педагога і журналіста. Кореспондент Київської археографічної комісії, як це зазначив сучасний український дослідник історії української археографії, наш колишній аспірант Олег Журба, Перлштейн відіграв помітну роль у роботі Київської археографічної комісії, членом-кореспондентом якої був обраний у 1845р. Надсилав він туди важливі історичні документи ХVІ ст. Відомо, що Перлштейн склав у 1844р. записку з новими історичними джерелами. Він же прилучився до наукової діяльності славнозвісного Товариства історії та

старожитностей російських при Московському університеті – (в оригіналі - Общество истории и древностей российских при Московском университете (ОИДР), про яке писала київська дослідниця Ольга Тодійчук(30). Спочатку Перлштейн був кореспондентом, а у 1850р. - "соревнователем" ОИДР. При підтримці видатного і славетного вченого Михайла Максимовича (1804-1873), про якого йтиме мова нижче і який вже у 40-і роки виявляв інтерес до історії Острога і князів Острозьких, а не тільки у 60-ті роки, з'явилися публікації на шпальтах органів ОИДР. Саме тоді Перлштейн подав до друку в "Чтениях", а потім "Временнике" ОИДР дві наукові розвідки, засновані на автентичній і поважній, вірогідній джерельній базі, які зразу ж і дотепер увійшли до золотого фонду "Острогiani".

Перша з них - "Описание города Острога"(1847)(31), заснована на свідченнях різних документальних джерел, особливо акту 1603р. поділу острозьких володінь, а також власних спостережень сучасних архітектурних пам'яток в Острозі, які ще тоді (у 40-х роках) існували, та їх залишків. До статті була долучена схема-план - "Чертеж Острога в древнем виде", на якій та у легенді до неї зазначено 23 об'єкти, серед яких розрізняємо світські - "замок кн.Острог.около 1349 или 1450г."(№ 1), "Башня замковая, 1349 или 1450г."(№ 3), "Остат.Крепост.стени,1349, 1450г."(№ 7), "Врата Луцкия ок 1349, или 1450г."(№ 8), "Врата Татарския 1349, или 1450" (№ 9), " Место Типографии и Школа 1581г."(№ 10), "Жидовская Школа.ок. 1400"(№ 12), "Жидов.кладбище памят.14 века"(№ 13), "Место дерев башни"(№ 14), "Szpital"(№ 15), "Коллегиум Іезуитский, 1624г."(№ 16), "Collegium Nobilium, 1624г."(№ 17), "Замковые строен.Ворота и Мост"(№ 17), "Место Замковой мельницы"(№ 19), "Крепостной вал"(№ 20) і духовні - Успенський собор (№ 21), церкви, що колись існували - Богоявленська ("1321, или около 1450г.") (№ 2) і місце Глеборисівської церкви ("г.неизвест.") (№ 11), та ті, що функціонували тоді, хоч це і не зазначене, - св.Миколи ("ок.1349г.Дерев.") (№ 4), Пречистенська, нині костел (№ 5), П'ятницька ("г. построен.неизвест.") (№6), Воскресенська 1672р. (№ 23). Капуцинський монастир (№ 22). Такий метод ілюстрування положень статті є досить незвичайним і оригінальним. Він унаочнює текст статті, особливо важливим є фіксація тих об'єктів, яких не стало в наступному - ХХ столітті - після страшного Острозького пожегу у 90-х рр.ХІХ ст. Важливим є також ідентифікація таких пам'яток Острогiani як друкарня і академія (школа) другої половини ХVІ-початку ХVІІ ст. Саме завдяки публікації цієї статті Я.Перлштейн привернув увагу до старовинного Острога.

Не менш важливою в острозькій історіографії є друга стаття цього ж автора на сторінці органу ОИДР - "Временнике" - "Несколько слов о княжестве Острогском"(1852р.) (32). Автор статті називає князя Костянтина-Василя епітетом - "знаменитый", співчуває йому, що його старший син Януш (його Перлштейн називає Іваном), одружившись у 1582

році з католичкою, сам став католиком. Перлштейн підкреслює, що вчення єзуїтів глибоко вкоренилось у серце сина старого князя і "у мирному домі князів Острозьких зародився розбрат, який перетворився згодом в сімейну ворожнечу"(33). Тобто, політичне кредо автора цієї розвідки позначене цілком виразно. Цінність статті полягає в її археографічному внеску до "Острогiani": головна питома вага об'єму статті займає публікація (головно, на латинській мові) копії списку акту поділу Острозького князівства 1603р. між синами В.-К.К. Острозького Янушем та Олександром з документів Люблінського трибуналу. Згодом, через більш, ніж 120 років, автор даної історіографічної статті опублікував власну джерелознавчу розвідку про цей документ(34). Перлштейн фактично здійснив першу, хоча й часткову, публікацію цього акта. Таким чином, він поєднав функції історика, джерелознавця і археографа. Адже саме він запропонував цей "Поділ" вважати як такий, що складається із двох окремих актів. Він також підкреслив, що "це останній письмовий документ, в якому збереглися відомості процвітання Острозького князівства під управлінням православних своїх власників" (35). Перлштейн також зазначив, що "такі ґрунтовні відомості дають нам цілковиту можливість представити загальний нарис земель, що входили до Острозького князівства, яке займало значну частину сучасної Волинської і деякі частини Київської та Подільської губерній..."(36). За підрахунками Перлштейна, це князівство включало до себе 35 міст та містечок та 671 поселення, за винятком духовних(37).

Поскілки даний збірник наукових праць Острозького вищого навчального закладу, який після понад 350-ти років небуття відродився в умовах незалежної і соборної України, є першим, значний інтерес викликає звернення до оцінки ролі Острога і князів Острозьких у ХVІ-першій половині ХVІІ ст. в розвитку освіти та культури. Саме Я.Перлштейн у своїй другій статті, опублікованій у Москві на початку 50-х років минулого століття, підкреслив значення Острога у поширенні й розвитку культури й освіти. Він писав: "Острог в древние времена был средоточением мудрости Евангельской и житейской; в нем находилась типография, где в 1581г. напечатана Библия на славянском языке, и Славяно-Греко-Латинская школа - первое и главное учебное заведение в целом княжестве Острогском и на целой Вольни"(38). Із свого боку ми могли б додати до цього, що цей заклад був першим в усій Східній Європі.

Дуже важливою є тогочасна інформація Перлштейна та надрукування даної його статті мешканцем Острога і очевидцем, причому дуже спостережливим і кмітливим, про місце розташування славетної у минулому Острозької Академії. Проаналізувавши свідчення акта 1603р., а це було саме Перлштейном здійснене першим, про друкарню цього навчального закладу в Острозі, визнав слушною думку острозького старожила, який вказав професору з Києва В.Ф.Домбровському (1810-1845)(39), археографу, архівісту і історіку,

про місце цього закладу у далекому минулому, де на початку ХІХ ст. було розміщене дворянське училище (в ньому, до речі, працював сам Перлштейн). Адже саме він вперше відчитав у документі поділу острозьких володінь і Острога 1603р. таке знаменне речення (воно стало хрестоматійним) - "стайня на Пригородку з подвір'ям при ній друкарня і школа" - "stainia na przygródku z podwórzem przy niej D r u k a r n i a i szkoła" (розрядка Перлштейна (40) . - М.К. ; саме так значиться без знаків пунктуації), які мали бути у спільній юрисдикції ("подаванню послушенства") обох князів та їх нащадків. Перлштейн на основі наведеного ним документа вказав, що в Острозі діяло на початку ХVІІ ст. п'ять православних церков: був тут шпиталь, порохівня та папірня. Він також зазначив, що у містах Дубно, Заслав, Рівне, Чуднів і Берездів були розташовані князівські замки.

Продуктивною була думка Перлштейна про те, що "обширними етими наследственными землями князя Острогские владели самовластно, несмотря на то, что они наравне с прочими князьями волинскими, с половины ХІV века, признавали над собою верховную власть Литвы, а в 1569г. господство Польши. Они строили и укрепляли свои замки и города, собирали и содержали разноплеменную дружину и ссоряжались в своих поместьях с неограниченною властью"(41).

В цілому слід відмітити, що дані статті Перлштейна становлять помітний внесок до "Острогіани", а цикл його інших публікацій не лише в органі ОИДР (приміром, "Луцк и его древности", "Луцкое братство"), але й у виданні Волинської губернської адміністрації - "Волинские губернские ведомости" (зокрема у № 4 за 1855р. в "неофіційній частині" цього часопису - "Очерк истории типографий на Волини") зайняв певне місце і у Волиніані. Його творчість, безперечно, заслуговує більш ґрунтовного і на ширшій джерельній базі дослідження.

В когорті українських істориків, які внесли значний внесок до "Острогіани", важливе місце належить видатному українському досліднику української минувшини та фольклору Михайлу Максимовичу(1804-1873), про якого, як своєрідного спонсора або людини, що сприяла публікаціям Перлштейна у виданнях ОИДР, йшлося вище. Науковому доробку М.Максимовича як історика хоч і присвячена величезна література (її частково подав видатний дослідник української історіографії Михайло Марченко(1902-1983) у синтетичній монографії "Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.)".-К.,1959 на 256 сторінці), опубліковані дві монографії та захищена докторська дисертація Полікарпом Марковим(42) (йому присвоєний вчений ступінь доктора історичних наук у 1981р.) , проте до цього часу, крім двох статей за матеріалами науково-краєзнавчих конференцій, а саме третьої - 1992р. "Остріг на порозі 900-річчя"(43), внесок М.Максимовича до розробки острозької історії та історіографії досліджений ще недостатньо.

Між тим, першою працею у цій ділянці україністики була унікальна бібліографічна робота під назвою "Книжная старина южно-русская", надрукована як перша частина цього огляду у "Временнике" ОИДР в 1849р. у книгах І(С.1-12) та ІV(С.1-12), де описані надруковані наприкінці ХVІ-початку ХVІІ ст. книги в Острозі й Дермані, а також і інших містах Волині та України. В наступному, 1850 році, у альманасі "Киевлянин", що видавав Максимович, було опубліковано продовження "Киевской старины..." з характеристикою друкарства у Києві, Чернігові та Новгороді-Сіверському (44).

Дуже істотними й важливими для Волиніани були статті Максимовича у видаваному ним у Києві іншому альманасі "Украинец" (1864 р., кн. 2-га). Саме там були вміщені наукові роботи вченого "Заметка о земле Волинской (С. 12-17) та особливо стосовно "Острогіани" - "О литовском гетмане князе Острожском" (С.17-22). Пізніше стаття про К.І.Острозького увійшла до І-го тому зібрання творів М.Максимовича (Собрание сочинений М.А.Максимовича.- К., 1876.- Т. І. Отдел исторический .- С. 196-199). Таким чином, нова публікація цього твору М.Максимовича з'явилась тільки через дванадцять років. Заслуговує на увагу саме ця праця вченого, датована 6-м серпня 1864 р. і написана декількома роками раніше листів князів Острозьких до графині Антоніні Блудової (1866 р.) у тій же Михайловій Горі - останньому постійному місці проживання історика, де він мешкав до кінця життя - 1873 року. Цей твір - фактично його відповідь відомому історик і юристу, археографу і архівісту, професору Московського університету Миколі Васильовичу Калачову (1819-1885).

Ці "листи" про князів Острозьких в 1876 р. були включені у посмертне (через три роки після кончини історика) видання його творів (К., 1876.- Т. І.- С. 164-195).

Саме у першому із семи "листів" графині А.Блудовій Максимович писав: "В этих мыслях я обращаюсь к вам, графиня, и в моих письмах передам на усмотрение ваше несколько замечаний и воспоминаний о достопамятных князьях Острожских" (47). Перед розглядом конкретики і діяльності князів Острозьких на різних історичних етапах М.Максимович значну увагу зосередив на питанні генеалогії князів Острозьких. Початок цієї розвідки виглядає таким чином: "Прежде всего, разумеется, подлежит вопрос генеалогический: от какой отросли Владимирова племени произошел род князей Острожских?" (48). Максимович відмітив, що давно "у нас" панує думка польських істориків, що князі Острозькі були потомками князя Романа Галицького. Дослідник, бажаючи вибратись із тієї "генеалогічної хащі", звернувся до старих пом'яників клівських церков і прийшов до висновку, що родоначальниками князів Острозьких були "благовірні князі Туровські". (49) Важливо зазначити, що, якщо у першій статті про гетьмана К.І.Острозького Максимович оперував публікаціями документальних джерел, то в даному випадку він

звернувся до наративів, називаючи "Літописець Южноруський" (50), тобто - український літопис, а фактично це твір, відомий тепер як український хронограф (за списком, зробленим у Чернігові ієромонахом Леонтієм Боболинським) (51).

Максимович дуже детально прослідкував рід князів Острозьких, починаючи із Дмитра Юрійовича, далі перейшов до Данила і особливо зупинився на постаті Федора Острозького, відзначаючи його воєнні подвиги, а щодо його оцінки - висолідаризувався з видатним польським хроністом, краківським каноніком Яном Длугошем, який назвав Федька "мужем храбрым и воинственным" і поставив його вище всіх тодішніх "вождей Литвы и Руси".

У третьому "листі" до А.Блудової Максимович зосередився на описі діяльності нащадків Федора Острозького, який став "іноком"-ченцем Печерського монастиря, Василя Красного (йому приписують спорудження в Острозі пишної ("великолепной") Богоявленської церкви) Івана Васильовича і гетьмана "славного" Костянтина Івановича. При цьому протягом усієї розповіді детально розповідається про бойові заслуги і успіхи острозьких князів. Особлива увага зосереджується на особистості гетьмана Костянтина Івановича. Знаменні слова М.Максимовича: "Будучи в полной славе и власти, князь Константин стоял крепко за права восточной православной церкви..." То не випадково було, бо, як підкреслив М.Максимович, литовські і польські письменники називали його "Русским Сципионом - вождем всех веков достойнейшим..."(53).

У четвертому листі ("письме") є розповідь про князя Ілля і трагічну долю його дочки Гальшки, яка названа як "Єлисавета" або "Алжбета", "известную по своей злополучной, трагической судьбе"(54).

Політичні позиції М.Максимовича можливо під впливом політичної кон'юнктури, були яскраво скеровані проти унійних задумів західних сусідів. "Нельзя не подивиться тому постоянству, с каким поляки в продолжение 180-ти лет достигали вечноски этой вожделенной для них Люблинской унии..."(55) При цьому вказується, що К.К.Острозький неохоче погодився на Люблінську унію. Звучить це в авторському тексті таким чином: "Великолепный князь Константин Константинович, согласившийся неохотно на Люблинскую унию..."(56) Максимович зазначив загальноновизнаний авторитет цього діяча: "Высокое значение князя Острожского признаваемо было всеми тогвременными людьми, начиная с короля Батория..."(57)

Окрема увага Максимовича була зосереджена на освітньо-культурній діяльності князя К.К.Острозького, зокрема зацентровано увагу на тому, що "лучшим украшением при его Острожском дворе, конечно, были училище и типография, заведенные им в 70-тых годах XVI-го века"(58). Цікава думка М.Максимовича про зв'язок Острозької Академії з братськими школами: "Еще в исходе XVI-го века явились православные братские школы - Львовская (1587), Виленская (1588), Брестская (1592), Могилевская (1596) - на подмогу школе

Острожской"(59). Серед учнів-випускників або вихованців Острозької Академії, названої Максимовичем "школою", вчений виділив гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, "блаженного Афанасия, якого князь Костянтин у 1599р. призначив ігуменом у Межигір'ї і допоміг йому відновити цю старовинну оселю, що з тієї пори швидко піднеслась і довго була у великій славі та любові у народу Малоросійського"(60) (тобто-українського, бо за цензурними вимогами інакше називати свій власний нарід у царській Росії було заборонено.-М.К.)

У шостому листі зосереджена увага на книгах, виданих саме в Острозі, дається оцінка повній слов'янській Біблії. Суттєвим є зауваження Максимовича стосовно Герасима Даниловича Смотрицького, про якого зазначено, що був у князя підскарбієм і "главним сотрудником по делам книжным"(61), склав другу передмову у цій книзі о важливості і користі священного письма, як і вірші. Максимович також відмітив і ряд інших книг - друковану продукцію острозьких книжників, і знову ж твір "Календар Римский новый" того ж Герасима Смотрицького, "Листи патриарха Иеремии", "Диалог патриарха Геннадия", "О единой истинной православной вере...", книги Василя Великого "О постничестве" и "Маргарит" Іоана Златоустого: "Апокрисис", надрукований наприкінці 1597р. в Острозі ("а не в Вильне, как полагают обыкновенно", як зазначив Максимович)(62), а також "Псалтир", "Часослов", "Молитвослов" або "Требник". Останньою книгою, надрукованою в Острозі за життя К.К.Острозького, було "Лькарство на оспалый умысл челоуьчий" 1607р. Максимович зазначив, що в Острозі ще в 1612р. був надрукований "Часослов" двома виданнями, що розрізняються не лише набором, але й додатковими статтями. Варто було звернути увагу, що хоч Януш, син К.К.Острозького, був вже на той час католиком, проте в пам'ять, про свого батька продовжив таке видання. Не менш важливим було зазначення М.Максимовичем, що Острозька Академія (в його термінології - "училище") продовжувалась і за цього нащадка князя В.-К.Острозького. При цьому Максимович навів слова Касіяна Саковича з віршів на жалобне поховання Сагайдачного, де згадується навчання славетного українського гетьмана саме в Острозі.

Останній "лист" або розділ твору М.Максимовича про князів Острозьких - сьомий - стосується історії їх нащадків у XVI ст. після смерті їх останнього найвидатнішого представника К.К.Острозького. Максимович запропонував увіковічнити пам'ять Василя-Костянтина кн Острозького і у "нашому Острозькому Кирило-Мефодіївському Братстві" "совершать ежегодную память о Просветителе Острожском..."(63). Закінчуючи цю серію історичних нарисів, Максимович знову звертається до імені славетного випускника Острозької Академії гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, стійкого оборонця православної віри, цитуючи його думки(64).

Отже, М.Максимович справді зайняв помітне місце у історіографії Острога та князів Острозьких.

Найбільш вагомий внесок до Волиніани та

Острогіани належить найвидатнішому українському історику Михайлу Грушевському (1866-1934). Враховуючи, що 1996 рік є 130-річним ювілеєм від часу народження мислителя, вченого, корифея та громадського діяча, М.Грушевському присвячена окрема доповідь і наукова стаття про внесок до Острогіани. В даному випадку накреслимо головні віхи наукової опублікованої творчості Михайла Грушевського, а саме у його працях - багатотомній синтетичній "Історії України-Руси" та окремій роботі - "Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці" (довершене видання 1912 р.). Найбільше уваги князям Острозьким приділяється у двох томах узагальнюючої праці Грушевського з історії України, а саме у V і VI-му. Так, у V томі князі Острозькі згадуються багато разів(65). У VI томі подана особливо важлива характеристика князя, про якого Грушевський писав: "Я дозволив собі спинитися на характеристиці кн.Острозького не тільки як тодішнього голови українського народу, "началника в православію", та характеристичного репрезентанта українського магнатства, а також і тому, що ця характеристика потрібна нам для того, аби оцінити відповідно весь, щоб так сказати, острозький епізод в історії духовного життя XVI в. Особисті прикмети кн.Острозького дають нам об'ясненне недовговічності, ефемерності цього епізоду..."(66) (повністю дотримуємось тексту передруку з оригіального видання.-М.К.). Не менш важливим є подання у якості примітки досить ґрунтовної на той час бібліографії наукової літератури з цієї проблематики під назвою "Література про Василя-Константина Острозького й його родину"(67). Заслуговує на особливу увагу врахування матеріалів, які зосереджені в підрозділах (або рубриках) у цьому томі твору М.Грушевського під назвами "Кн.Острозький і Острозька Академія", "Острозька школа" (тобто академія.-М.К.), "Острозький кружок" (точніше - гурток.-М.К.), а наступно студії про окремих вчених, що працювали в Острозі - Герасима Смотрицького, Василя "Суразького", "Христофора Філалета", "Клірика Острозького" та про Острозькі видання. Останній сюжет цієї книги має назву "Кінець Острозької Академії"(68). Важливий постулат М.Грушевського: "Острозька академія, меценатство кн.Острозького в справах православної віри й української культури - се властиво й усе, що дало українське магнатство українській народній справі в ту тяжку для неї хвилю... Дом Острозьких служив характеристичним прикладом тому"(69).

Даючи оцінку значенню Острога у культурному житті і освіті XVI-початку XVII ст., М.Грушевський писав: "Першим огнищем нової освіти, нового шкільництва, нового духовного життя, виступає Острог, резиденція (саме такий правопис цього слова у першій публікації цього синтетичного твору М.Грушевського.- М.К.) кн.Острозьких, в 1580-х роках"(70).

У науково-популярній праці (бо без наукового апарату) М.Грушевського - "Національно-культурний рух...", вперше перевиданій в Україні (ще до одержання нею незалежності) у львівському

журналі в 1989р.(71), вміщено розділ - "Острозька академія". Текст Грушевського в цій роботі дублює відповідні місця VI-го тому його попереднього синтетичного монументального твору "Історія України-Руси", проте сучасні видавці змодернізували окремі вислови Грушевського (приміром, замість "брак енергії" вжито - "нестачу енергії" тощо). Без будь-якого перебільшення можна твердити, що М.Грушевський у своїх працях значно поглибив та синтезував знання і розуміння сутності Острозької академії.

У вітчизняній історіографії початку ХХ ст. серед наукових досліджень, присвячених історії Острога і Острозького князівства, на особливу увагу заслуговує, на жаль, тепер вже напівзабута, до речі, цілком незаслужено, незавершена друком праця М.Дітерікса (роки життя його мені невідомі) "Острог и Острожское княжество.Очерки областной старины", яка друкувалась у київському військово-історичному журналі напередодні Першої світової війни(72). Дуже шкода, що ця публікація була незавершена і припинилась на дуже цікавих подіях пізнього середньовіччя. Дітерікс запропонував свою періодизацію Острозького князівства, розглянувши особливо прискіпливо другий період його історії, який назвав таким чином: "От начала слияния с Литвой и до 1569 года, до соединения Литвы с Польшей".

Про зважений і справді науковий рівень праці цього автора свідчить хоча б такий його постулат (або вислів): "Нам не известно в точности время выделения Острожского княжества из состава Луцкого. Примерно событие это совпадает с прекращением в Юго-Западной Руси владычества самостоятельных русских князей из дома Рюрика, когда она становится достоянием поляков и литовцев"(73). Дітерікс зупинився також на генеалогії князів Острозьких, причому він не сказав нового слова щодо генезису цього роду, ведучи їх родовід від Володимира Святого, а наступно їх предками були князі Туровські та Пінські. Син князя Дмитра Пінського – Данило - перейшов на княжіння до Острога та став родоначальником князів Острозьких, на що вказує Дітерікс(74). Остання частина цієї незавершеної публікації стосується загальновідомого князя Федора (XV ст.) та його діяльності. Важливо, що зосереджується питання на хронології. Залучаються результати попередніх досліджень, зокрема М.Максимовича, І.Іванова та ін., даються оцінки їх поглядів.

Як вже зазначалось, польськомовна острозька історіографія у виді хронік відноситься ще до XVI ст. У XVIII ст. вона представлена працями генеалогістів та геральдистів (геральдиків) таких як Стебелевський, Несецький, Папроцький та ін. Більш солідні й вагомні праці з Острогіани з'явилися у XIX ст.

Заслуговують на увагу науково-популярні і солідно документовані праці з історії та до певної міри краєзнавства України, зокрема Волині, польського історика *Александра Пшезьдєцького* (1814-1871). Із цієї проблематики виділяється багатотомна монографія під назвою "Польські

ягеллонки" (польською мовою) про визначних жінок XVI ст. доби правління польських королів з литовської династії Ягеллонів (Ягайлів), близьких до королівського двору. Так, у шостому томі (Краків, 1868 р.) цієї серії розповідається про славнозвісну і відому трагічною долею Гальшку (Елізавету), княжну Острозьку, а у п'ятому - про її матір - Беату Костелецьку(75). Вчений впровадив до наукового обігу численні вірогідні факти, використавши та залучивши до своїх досліджень як документальні, так і нарративні письмові джерела. Завдяки цьому йому вдалось об'єктивно відтворити реальну історичну дійсність стосовно цих подій. Ці праці Пшезьдєцького стали солідним фундаментом для вивчення справжніх і складних історичних ситуацій та перипетій, з якими тісно була пов'язана доля реальних історичних постатей. Наступні покоління вчених, що займалися і будуть у майбутньому займатись цією проблематикою, напевне, зможуть опиратись на згадані студії цього автора.

Справжнім подвижником й фанатиком краєзнавства Волині й Поділля був лікар за освітою і професією *Антоні Юзеф Ролле* (1830-1894), твори якого виходили під псевдонімом "Д-р Антоній" (фактично - "Ю"). У ряді своїх збірок "Історичних розповідей" ("Opowiadania historyczne".-1875-1887.-6 serji; "Sylwetki historyczne".-1875-1893; "Wybór pism"-/Wyd.W.Zawadzki.-Warszawa, 1966.-т.1-3), есе з краєзнавства далекого минулого, зупинився на історії князів Острозьких, зокрема на особистості князя Василя-Костянтина Костянтиновича. У цьому відношенні на особливу увагу заслуговує його розповідь під назвою "Князь Василь Острозький і його конфлікт з Косинським ("Історичні оповідання".-6-та серія.-Львів, 1887.-польською мовою). Незважаючи на відсутність підрядково наукового апарату (посилань), у тексті зустрічається наведення джерельних свідчень, зокрема даються вказівки на "грамоти" з зазначенням адресатів та печаток, а також акт поділу володінь князів Острозьких 1603 р. ("...із інвентаря, складеного приватними ревізорами на початку XVII ~ .."(76)). Крім того, що головне, в кінці цієї публікації є окрема частина під назвою "Джерела" ("Zrodla") (77), на початку якої вказується: "Складаються вони (тобто джерела.-М.К.) із польських, друкованих і рукописних, і російських"(78). За браком місця зосередимось лише на основних постулатах цієї праці Ю.Ролле, бо його творчість взагалі заслуговує спеціального дослідження, що, напевне, буде здійснене у майбутньому.

Принципове значення і, мабуть, певна новизна тези Ю.Ролле полягала в тому, що він, здається, вперше в літературі вжив термін (поняття) "державна" стосовно Острозького князівства: "Острозька держава (на мові оригіналу - "państwo ostrogskie") охоплювала переважно два волинські повіти і кременецький; вступала від півночі у мозирські трясовини, йшла у глиб київського воєводства, на півдні займала значний кусень Поділля, а на Червоній Русі до неї належав ветенський ключ тарнівський, - шлюбний посаг дружини"(79). До цієї величезної території, на

думку Ю.Ролле, входили 1300 сіл, 100 міст і 40 замків. На час же вигаснення роду Острозьких "п.Тризна вправді ж нарахував, - пише Ролле, - лише тільки 80 міст, проте сіл - 2760" (80), що було 30-ма роками пізніше. Ролле зазначив, що у володіннях кн. Острозьких наприкінці XVI ст. проживало 47 000 сімей. Якщо враховувати, що на той час одна сім'я складалась у середньому із шести осіб, то загальна кількість мешканців у цих володіннях становила 282 000, а земля складала понад 2 мільйони моргів "(81).

Для Ю.Ролле, як для інших представників польської історіографії XIX - початку XX ст., характерним було намагання применшити роль князя Василя-Костянтина Острозького в історії, історичних процесах XVI - початку XVII ст. і підкреслити, що той зосереджувався головню не на публічних, а власних, фамільних, родових справах, хоч при цьому ж Ролле і змушений був, задля справедливості, визнати, що В.-К. Острозький був "однією із найвидатніших постатей наприкінці XVI століття не лише на Волині, але у всій Речі Посполитій" (82). Відзначаючи роль цього князя у тогочасному світі, Ролле писав: "Доля так побажала, щоб під опікою князя Острозького зосередилось релігійне життя на околицях (він мав на увазі Речі Посполитої.-М.К.)". Причому, Ролле вжив дуже поширений у другій Річпосполитій у 20-30-х рр. XX ст. термін - "креси" ("na kresach"), "безперечно, у візантійському напрямку..."(83). Саме за часів В.-К. Острозького, як відзначав Ролле, "князівство Острозьке дедалі буйніше розвивалось... І Острог становив одне із найголовніших міст у Волині від часу, коли у ньому обрав постійну резиденцію кн. Василь Костянтин. Людно тут було й гарно, бо ж ціле князівство концентрувало у ньому своє адміністративне життя, а політичне і релігійне сягало далі, билось прискореним темпом у Києві, Вільні і на Низі, а навіть у Варшаві й Кракові"(84).

У статті зібраний досить великий фактичний матеріал не лише про особистість і діяльність В.-К. Острозького, але й про його батька-Костянтина Івановича, брата Іллю, нещасливої трагічної долі племінницю В.-К.Острозького Гальшку, стосунки князя з Беатою "Ілліною"-вдовою його брата Іллі, а також про нащадків старого князя Острозького(85).

Подані матеріали та концепція А.Ролле знайшли також свою реалізацію ще в одній його праці про В.-К.Острозького і Острог під заголовком "Велика привата" ("Wielka prywata") (1880 р.), де називає його таким чином: "Василь-Костянтинович Острозький був однією з найвизначніших постатей наприкінці XVI ст. не лише на Волині, але й цілої Речі Посполитої" (86), і пропагує ту ж концепцію, що і через 7 років згодом. Тому не має потреби продублювати наведений ним фактичний матеріал.

Приблизно до того ж часу (80-х років XIX ст.) відноситься і монографія двох польських істориків *В.Рулівського і Сігізмунда* (Зигмунта) *Люба-Радзимінського* (1843-1928) "Князі та шляхта..."(87). Радзимінський неординарний

польський історик, наукові зацікавлення і друкована продукція якого, як і архівна евристика, тісно пов'язані із Волинню і Острожчиною. Родом із місцевості Шимковці біля Острога, брав участь у підготовці редакції серійного джерельного видання "Архів князів Сангушків"(88), опублікував монографію про Сангушків, друкувався у визначних періодичних спеціалізованих журналах істориків та генеалогів, зокрема "Квартальнику історичному" та "Месенцику Геральдичному", був членом численних наукових товариств Росії та Польщі, головою геральдичного товариства у Львові в 1911-1925 рр.(89). Тут у тодішній бібліотеці Оссолинських ("Оссолінеум") сформувався його фонд рукописних джерел до історії Волині ХVІ-ХVІІІ ст., зокрема і дотепер зберігається у цій колекції манускриптів (тепер Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів з історії Волині (90). унікальний акт 1603 р. поділу володінь князя В.-К.К.Острозького між його синами Янушем та Олександром(91). Був Радзімінський і археологом, відома його друкована праця (1896 р.) про розкопки в острозькому повіті на Волині(92).

У монографії, написаній спільно із В.Руліковським про князів та шляхту, осілих між Сяном, Вепром, Бугом, Прип'яттю, Дніпром, Синюхою, Дністром і північними відрогами ("стоками") Карпат розкрита наявна джерельна база з цієї тематики, зокрема Литовська метрика, сумаріуші земських та гродських книг, зібраних К.Свідзинським, багатих домашніх архівів різних родин. Використані свідчення літописів, зокрема Іпатіївського, "Густинської хроніки", твори польських авторів: Длугоша, Стрийковського. Дана монографія складається із трьох частин: 1) історія слов'ян, етнографія, клімат; 2) Скандинавія: клімат, географічні умови, напади норманів, варяго-русів, русів до монголів; 3) Історія варяго-русів у період монгольського іга, натомість Литви до 1386 р. Книга незакінчена. Окрему нумерацію має у цій монографії праця під назвою (у перекладі з польської мови) "Князі на Острогу і Заславі Острозькі і Заславські власного гербу" (93). Розпочинається ця монографія твердженням, що "поміж князівськими родами старої Волині, що зайняли історичне становище, безперечно найвище місце займали князі на Острозі і Заславі волинським..." (94). Значна увага надавалась проблемам походження й генеалогії цієї фамілії (роду), при цьому прикладались генеалогічні таблиці князів Острозьких, їх спорідненості з родинами князів Ольгердів (Корибутів), Бельських, Гольшанських, Слуцьких та Мстиславських. Ці генеалогічні таблиці мають самостійне і окреме значення. Досить широка джерельна та історіографічна база даної праці: використані літописні зведення з фундаментального джерельного видання "Monumenta Pol.hist" (МРН) - хроніки Длугоша, праць К.Несецького, І.Стебельського, І.Шараневича, М.Максимовича, особливо його листів про князів Острозьких до

графині А.Д.Блудової (див. вище), дерманський та дубнівський "Пом'яники", вміщені у відповідний (4-й) том "Памятников" Київської археографічної комісії, інші видання цієї ж та Петербурзької археографічних комісій. В книзі піддане критиці положення (або припущення) М.Максимовича про походження кн. Острозьких від Рюриковичів (95). Першим, за свідченням документів, "протопластою князів Острозьких" ("protoplasta kniazioów Ostrogskich" (96) був князь Данило, батько відомого князя Федора Острозького. Підкреслено, що у "наданні" (пожалуванні) В.Ягайла (1386 р.) цьому князю фіксується одержання ним для себе та своїх потомків право власності на Острог з повітом, що йому належав ("castrum ipsius Ostrogow cum districtu Ostrogoviensi ad ipsum castrum Ostrogow pertinente, habendi, tenendi, utifruendi et perpetuae possiendi"(97).Зазначається, що вперше тут названо його предків "duces Ostrogowienses" - князями Острозькими(98). З точки зору джерелознавчої та історіографічної варто привернути увагу до цієї обставини, що у цій монографії вказується на три відомих З.Радзімінському сумаріушах, причому два перших сумаріуші є копії з 1690 р., володіли ними "д-р Юзеф Ролле та Бібліотека Оссолинських", а сумаріуш 1776 р. списаний зі збірки 1594 р.(99). Тут варто уваги згадка про Ю.Ролле. Далі йдеться про Острозький архів, який втрачений і не дійшов до нашого часу у складі того періоду, та про рукопис ХVІІ ст.-"Акти фарного Острозького костела", придбаний завдяки "великому любителю історії п. Станіславу Аксак-Кардашевичу, у якого вдалось придбати унікальний фоліант, опрацьований у шкіру, - "Акти фарного Острозького костела" ("Akta kościoła farnego ostrogskiego"), звідки у цій монографії наведено важливі і невідомі раніше факти про Острог, напади на нього татарських військ, князів Острозьких, зокрема Федора, допю і історію острозького костелу тощо (100). Лише через багато років фрагменти цієї збірки опублікував інший польський історик та краєзнавець Якуб Гоффман (1896-1964) у рівненському "Волинському щорічнику" ("Rocznik Wolyński") в 1934 р. під заголовком "Akta kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. co ważniejsze wydał..."(101). Що головне із цього рукопису унікальної костельної хроніки, яка є дійсно комплексом як наративів, так і документальних свідчень, Я. Гоффман вибрав та опублікував фрагменти після 1622 р. Раніше ж свідчення, про які писав ще наприкінці ХІХ ст. З.-Д.Радзімінський, зокрема, стосовно Острога, князя Острозького та острозького фарного костелу, залишились тоді (на початку 30-х рр. ХХ ст.) неопублікованими. Частина цього рукопису, ксерокопія якого повністю за поданим теперішньому плебану о. Вітольду Юзефу Коваліву автором даної статті інвентарним номером справи у документальній колекції Архіву Сангушків на Вавелі у Кракові, була для нього люб'язно виготовлена у Кракові, вже частково відчитана та опублікована у 1996 р. як додаток до статті "До історії латинської школи в Острозі" (українською і польською мовами) (102). А тепер

автором даної ж статті готуються до публікації ще фрагменти саме тих джерельних свідчень XV ст., які згадував Радзимінський. Далі у монографії подаються свідчення вірогідного джерельного комплексу про нащадків князя Федора Даниловича: Дашка, Андрушка і Василя "Красного", трьох синів Федора, та Івана Васильовича, батька знаменитого Костянтина Івановича "Українського" або "Литовського"; саме на попереднику славетного К.І.Острозького і обривається розповідь про князів Острозьких (103). В цілому можна відмітити, що для цієї праці польських істориків про Острог, як і для наступних, розглядуваних дуже коротко, нижче характерна солідна й вірогідна репрезентативна база. Їх всебічний аналіз із цієї проблематики - справа майбутніх історіографів.

До цієї когорти дослідників в галузі Острогів належить польський історик *Юзеф Вольфф* (1854-1900). Найбільш визначні з його праць - перелік із зазначенням хронологічних даних сенаторів та вищих урядовців ("дигнітарів") Великого князівства Литовського 1386-1795 рр. (1885), а особливо - "Князі литовсько-руські від кінця XIV століття" (1895) (104), про які є спеціальна стаття М.Є.Бичкової в історіографічному щорічнику за 1978 р., що надрукований у 1981 р. у Москві (105). Саме у Петербурзі Ю.Вольфф познайомився з графом Ожаровським, який допоміг цьому вченому отримати доступ до книг записів Литовської метрики (106), що послужила основою особливо другої монографії цього вченого, завдяки якій істотно розширилась джерельна база про князів Острозьких. У першій монографії фіксується час перебування на різних урядових посадах князів Острозьких як Луцьких старостів та маршалків землі Волинської, Волинських воєвод, великих гетьманів Литовських, першим із яких за часом (і єдиним) з кн. Острозьких був Костянтин Іванович, крайчих. Неодноразово подані різні дані про Михайла Гарабурду, який мав тісні зв'язки з Острогом, кн. В.-К.К.Острозьким, зокрема відносно придбання для острозької друкарні славетної "єнадійовської біблії" кінця XV ст. у російського уряду.

Велику наукову й пізнавальну вартість має друга монографія Ю.Вольффа - про литовсько-руських князів, бо саме роду князів Острозьких і їх окремим представникам виділено 17 сторінок (107). Найбільш вагомими і аргументованими багатю та всебічною джерельною базою є розповіді цього дослідника про видатних постатей цього роду - Гальшку та Василя-Костянтина, за часів якого була створена в Острозі друкарня та перший у Східній Європі вищий навчальний заклад, якому через 420 років знову було повернено історичну назву - Академія. Якщо звернутися до свідчень Ю.Вольффа в його своєрідному довіднику про останніх представників генерації князів Острозьких (друга половина XVI - перша половина XVII ст.), то варто навести деякі положення цього вченого, а саме: ¹ чисто прагматичний, об'єктивістський підхід, не знаходимо жодних оцінок та тлумачень, як і жодних наукових дискусій чи суперечок з іншими

авторами відносно ролі та значення окремих діячів із роду князів Острозьких, їх діяльності, мотивів, інтерпретацій, підходів, тощо; 2) суворий документалізм, точні й вірогідні дати, події, стосунки, відносини та співвідносини, отримання певних привілеїв на державно-адміністративні посади, нерухомі маєтності тощо., що дає можливість здійснити відтворення історичних реалій та історичної дійсності; 3) різноманітна джерельна та історіографічна (літературна) база усієї праці, свідченням чого є науковий апарат (посилання або примітки), у якому розрізняємо неопубліковані акти Литовської метрики, рукописи Віленської (Вільнюської) наукової бібліотеки, акти стосовно Острозької Ординарії, численні публікації, особливо - томи Архіву ЮЗР, Архіву Сангушко, панегіриків та поховальних промов XVII ст. стосовно кончини окремих представників князівського роду Острозьких, наукові розвідки та твори таких польських істориків як А.Нарушевича, Є.Т.Стецького, а також І.Стебельського, К.Несецького та інших геральдистів та генеалогів XVIII ст.

Маємо усі підстави твердити, що без праць Ю.Вольффа неможливо здійснити глибоке та всебічне вивчення історії князів Острозьких, Острога й Острожчини XV-XVII ст.

Єдиною солідною науковою монографією з історії Острога до цього часу залишається посмертно видана у 1913 р. книга польського історика родом із Волині і невіддільно пов'язаного із Острогом *Станіслава Кардашевича* (1826-1887) під назвою (на мові оригіналу): "Dzieje dawniejsze miasta Ostroga.Materiały do historyi Wołynia" ("Давніша історія міста Острога. Матеріали до історії Волині") (108). Передмову до цієї праці, що вийшла через 23 роки після смерті її автора, а рукопис і понині зберігається у Варшаві у Національній бібліотеці (під № IV 5612), написав відомий, авторитетний польський історик і археограф, дослідник і видавець джерел з історії України XVIII ст. *Александр Яблоновський* (1829-1913). Біографію С.Кардашевича (на жаль без його зображення, яке нам невідоме) подав інший тодішній відомий польський історик, видавець мемуарів XVIII ст. *Генріх Мосьціцький* (1881-1952). Монографія, безперечно, заслуговує спеціальних студій у багатьох аспектах, зокрема щодо встановлення унікальної джерельної бази, що є одним із важливих і актуальних завдань острозьких істориків, серед них, насамперед, дослідження відновленої після століть Острозької Академії.

Фактично перший дослідник наукової спадщини С.Кардашевича *А.Яблоновський* таким чином відзначав значення цієї праці Кардашевича: "У цій праці автор нагромадив усе, що лишень (йому.- М.К.) вдалося знайти (або - віднайти.- М.К.) стосовно історії самого Острога, роду його династій, святинь, культуральних інститутів тощо"(109). Це - справді саме так, бо С.Кардашевич мав у своєму розпорядженні справді унікальну і велетенську джерельну базу для своїх студій, хоч її використання ним було

досить однобічне та відповідало магістральному руслу традиційної польської історіографії ХІХ - початку ХХ ст., що стояла на позиціях ставлення до українських земель як до інтегральної частини Речі Посполитої, виконуючої там свою культуртрегерську й політично виправдану і необхідну місію в інтересах Польщі. Це добре проглядається, коли аналізується дана праця С.Кардашевича.

Монографія С.Кардашевича про історію Острога складається із 17-ти розділів, розміщених у такій послідовності: "Хроніка міста Острога", "Замок і місто", "Міщани, їх права й повинності", "Жиди (євреї) Острога, їх синагога й друкарня", "Татари", "Слов'янські друкарні в Острозі та Дермані", "Школа, тобто Академія руська", "Латинська школа"; три розділи (ІХ-ХІ), об'єднані рубрикою "Руські церкви" (церкви: св. Миколая, замкова Богоявленська. Владики острозькі. Протоієрей Даміан Наливайко. Церкви: Параскево-П'ятницька, Успенська, Воскресенська та ін.). Далі окрема рубрика (або група статей), об'єднана назвою "Латинські костели", куди входять "Фарний костел", "Єзуїтський колегіум", монастирі ("кляштори") кармелітів (попередньо конвікт); колегіум нобіліум, капуцинів та францісканців у Межиричі під Острогом (розділи ХІІ-ХІVІ). У цій же рубриці, хоч зовсім фактично окреме місце, що не відноситься до латинських костелів, є останній (ХVІІ) розділ під назвою "Острозька ординація".

Що стосується додатків, то вони поділяються на такі групи: археографічні публікації актових документів, що вперше вводились до наукового обігу, проте, на жаль, що доводиться тепер констатувати, не використовувались для розширення джерельної бази Острогіани наступними дослідниками історії Острога і Острожчини. У першу чергу це випис із Луцької гродської книги 1617 р. про спалені та спустошені татарами села Острозького князівства, що належали кн. Янушу Острозькому - свідчення про нерухоме майно у даному регіоні, унікальний текст листа краківського каштеляна кн. Януша Острозького із відділу рукописів Петербурзької публічної бібліотеки (із несвіжського архіву під № ІV F 233), оригінальна копія якого, напевне, загинула, а спробу реконструювати цей комплекс автор даної статті зробив у опублікованій в 1991 р. науковій розвідці (110). Наступно маємо зведені дані про представників роду Яблоновських (С. 242-244), список книг, друкованих у ХVІ - першій половині ХVІІ ст. в Острозі (С. 245-249) та Дермані (С. 248-249). Існує також повторна археографічна публікація листа Костянтина Острозького, київського воєводи та ін. до Львівського Успенського братства з Дубна у 1592 р. відносно його сина князя Олександра (С. 250). Подано документи стосовно католицьких монастирів, перелік місцевостей, що відносились до Острозької Ординації (С. 270-280) із зазначенням їх власників. Проте найбільш важливим, на наш погляд, є ІХ розділ додатків до цієї монографії

"Знамениті люди в Острозі" (про яких у тексті не було приводу повідомляти (або - розповідати.- М.К.). Саме серед них є ряд діячів, що мають відношення до острозького культурно-наукового і освітнього осередку кінця ХVІ ст. насамперед - Христофор Броньський (С. 280-281), Кацпер Ціхоцький, вихователь молодих князів, синів В.-К.Острозького - Януша, Костянтина і Олександра (С. 282), "спудей Федір", що за дозволом патріарха Ієремії ІІ отримав теологічну освіту при патріаршій катедрі у Константинополі (Там же), Ян Лятош (С. 282-283), греки Никифор (С. 283-285) та Кирило Лукаріс (285 - 286), Павло Палеурус, "моравчик", учитель "в острозькій руській школі", представник євангелістів, навіть член керівництва "євангелічних зборів" у Великопольщі біля 1632 р., перекладач Біблії, виданої за допомогою Христофора Радзивілла у 1632 р. (С. 286), Герасим та Мелетій Смотрицькі (С. 287-290), Шимон Старовольський, що разом з острозькими князями Янушем та Костянтином відвідав Німеччину, Нідерланди, Іспанію, Італію і Францію (С. 291), Андрій Угорський, лютеранин, що народився в Острозі у 1600 р., славнозвісний проповідник, перший історик протестантських костелів, автор надзвичайно важливої праці "Реформоване слав'янство", Стефан Зизаній, парох і декан корецької руської церкви, що видав "руською" (тобто-українською.- М.К.) мовою, промову про святого Кирила у 1596 р., приписану кн. Василю Острозькому, київському воєводі (С. 291).

В цілому відзначаємо, що виклад фактичного матеріалу С.Кардашевича базується на поєднанні хронологічного й тематично-проблемного принципів, що дало можливість здійснити всеосяжний та всебічний підхід до минулого і виявити багатогранність аспектів не лише міського життя, але й пануючих тут князів Острозьких та їх нащадків. Зроблена фактично перша в літературі спроба поєднати висвітлення політичної історії з культуральною, церковною, релігійною (конфесійною) та господарською, хоч остання ніби перебуває у висвітленні автора на задньому плані - маргіналіях історичного процесу. Твір С.Кардашевича, написаний понад сто років тому і виданий згодом, через багато років після його смерті, став із самого початку монументальною, скажімо, класичною працею, без якої не може досліджуватись будь-який аспект історії цього старовинного міста. Що ж стосується світогляду автора, то він лише може бути кваліфікований як поєднання прагматизму і політичної апології князів Острозьких, безперечним прихильником яких він був, відмічаючи політичні, культуральні та конфесійні впливи з боку польських діячів та уряду Речі Посполитої на цей рід українських магнатів. Тому використання фактичного матеріалу і фактичних даних із фундаментальної праці С.Кардашевича потребує уважного розгляду концептуальних підходів її автора до цих подій і фактів. Таким чином, критичний історіографічний аналіз дозволить встановити реальну об'єктивну дійсність минувшини.

Примітки:

- (1) Ковальський М.П. Теоретичні, методичні та джерелознавчі проблеми української історіографії XVIII-XX ст. // Під знаком Кліо: На пошану Олени Апанович: 36. статей. - Дніпропетровськ, 1995. - С. 147 - 155; Він же. Деякі теоретичні питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи: Міжвуз. зб. наук. праць. - Дніпропетровськ, 1995. - С. 5 - 16.
- (2) Górnicki L. Dzieje w Koronie Polskiej... od roku 1538 aż do roku 1572. - Kraków, 1637; Idem/Wyd. K.J.Turowskiego ser. Biblioteka Polska. - Sanok, 1855; Idem/Wyd. krytyczne H.Barycz. - Warszawa, 1960.
- (3) Paprocki B. Herby gycerstwa polskiego. - Kraków, 1584; Idem/Wyd. w opr. K.J.Turowskiego. Ser. Biblioteka Polska. - Krakow, 1858 - 1860.
- (4) Тихомиров М.Н. Малоизвестные летописные памятники. 4. Острожский летописец // Исторический архив. - М., 1951. - Вып. 7. - С. 236.
- (5) Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. - 2-е вид. - К., 1971. - С. 129.
- (6) Там же. - С. 130.
- (7) Там же. - С. 134.
- (8) Там же. - С. 135.
- (9) Там же.
- (10) Там же. - С. 137 - 139.
- (11) Там же. - С. 139.
- (12) Короткі відомості та бібліографію про З.Копистенського - див: Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. - К., 1960. - Т.І. Давня українська література (XI-XVIII ст.ст.). - С. 377 - 384
- (13) Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упоряд. О.І.Білецький. - 3-є вид., доповн. - К., 1967. - С. 171.
- (14) Там же. - С. 172.
- (15) Там же.
- (16) Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. - К., 1992.
- (17) Мыцык Ю.А. "Кройника" Феодосия Софоновича как исторический источник и памятник украинской историографии XVII века: Автореф. дис... канд.ист. наук. - Днепропетровск, 1975; Он же. Влияние "Кройники" Феодосия Софоновича на киевский "Синопис" // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. - Днепропетровск, 1972. - С. 129 - 136; Он же. "Кройника о початку и назвизку Литвы" Феодосия Софоновича и ее источники // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР. - Днепропетровск, 1973. - Вып. 4-й. - С. 158 - 167; Он же. "Кройника о земли Голской" Ф.Софоновича как источник по истории народно-освободительных движений XVII в. в Восточной Европе // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. - Днепропетровск, 1973. - Вып. 1-й. - С. 164-169; Він же. "Кройника" Феодосія Софоновича в історичній літературі // Історіографічні дослідження в Українській РСР. - К., 1974. - Вип. 6-й. - С. 127-141; Он же. Украинские летописи XVII века. - Днепропетровск, 1978. - С. - 16-21; Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Украинские летописи // Вопр. истории. - 1985. - № 10. - С. 87-88.
- (18) Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). - К., 1993. - С. 90-92 та ін.; Ульяновський В.І. Відоме і невідоме з біографії та діяльності кн. К.І.Острозького // Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій "Остріг на порозі 900-річчя" (1990-1992 рр.). - (Острог) 1993. - Ч.2. - С. 61-69.
- (19) Софонович Ф. Хроніка... - С. 185 (2 рази), 186(3 рази) і 187(3 рази).
- (20) Там же. - С. 186.
- (21) Там же. - С. 187.
- (22) Там же. - С. 151.
- (23) Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Украинские летописи... - С. 87.
- (24) Максимович М. Письма о князьях Острожских к графине А.Д.Блудовой. - К., 1866. - С.2-3.
- (25) Stebelski I. W.X. Genealogia starozytnego doma Jaśnie oświeconych xiążąt na Ostrogu Ostrogskich niezwycięzonego w wojnach rycerza, szczęśliwego w rządach monarchy... // Dwa wielkie światła. - Lwów, 1867. - Т.3. - С. 1.
- (26) Крип'якевич І. Українська історіографія XVI-XVIII в. (в дійсності- XVI-ост.чв XIX ст. -авт.) - Львів, 1923 (ксироліт. вид.).
- (27) Програма п'ятої Острозької науково-краєзнавчої конференції "Острог на порозі 900-річчя". 27-29 травня 1994 року. - Острог, 1994. - С. 4.
- (28) Ковальський М.П. Яким Перлштейн - дослідник Острога і Волині // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції "Острог на порозі 900-річчя". - Острог, 1994. - С. 64-67.
- (29) Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності. - К., 1993. - С. 46.
- (30) Тодийчук О.В. Украина XVI-XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. - К., 1989. - С. 79,98,99,103 і 151.
- (31) Перлштейн А. Описание города Острога. // Чтения ОИДР. - 1847. - № 4. - С. 137-142.
- (32) Перлштейн А. Несколько слов о княжестве Острогском. // Временник Общества истории и древностей российских при Московском университете (Временник ОИДР). - 1852. - Кн. 14. - С. 33-48.
- (33) Там же. - С. 34.
- (34) Ковальський Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник. // Вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. работ. - Днепропетровск, 1975. - Вып. 2. - С. 113-137.
- (35) Перлштейн А. Несколько слов... - С. 35.
- (36) Там же. - С. 38.
- (37) Там же.
- (38) Там же. - С. 39.
- (39) Журба О.І., Ковальський М.П. Значення діяльності В.Ф.Домбровського у становленні Київської археографічної комісії // Вісник Київського ун-ту. Історичні науки. - К., 1989. - Вип. 31. С. 48-55.
- (40) Перлштейн А. Несколько слов... - С. 39.
- (41) Там же. - С. 39-40.
- (42) Марков П.Г. М.О.Максимович - видатний історик XIX ст.-К.,1973; Він же. Общественно-политические и исторические взгляды М.А.Максимовича. - К.,1986; Про передбачуваний захист докторської дисертації Полікарпа Глебовича Маркова повідомлялось у 4-му (липневому) номері "Бюллетеня Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР" за 1979 р. За спеціальністю 07.00.09 (історіографія і джерелознавство) значиться назва докторської дисертації П.Г.Маркова: "Исторические взгляды М.А.Максимовича". Захист передбачався у тодішньому Ленінградському відділенні Ін-ту історії СРСР АН СРСР. Офіційні опоненти вказувались таким чином: "В.В.Мавродин, В.Г.Сарбей, Н.Н.Степанов" (див. - Бюллетень ВАК СССР. - 1979. - № 3. - С. 60.) Президія ВАК СРСР у 1981 р. присвоїла йому вчений ступінь доктора історичних наук (Вопр.истории. - 1984. - №3. - С. 149).
- (43) Ковальський М.П. "Листи про князів Острозьких" Михайла Олександровича Максимовича // Матеріали I-III наукових краєзнавчих конференцій "Остріг на порозі 900-річчя" (1990-1992). - (Острог), 1992. Ч.1-ша. - С. 103-

- 109, Пашук І.Г. Листи М.О. Максимовича про князів Острозьких до графині А.Д. Блудової // Там же . - Ч.2-га. - С.11-13. У цій останній статті подані цікаві дані про твори А.Блудової, стосовно Острога і князів Острозьких, звернена увага на її публікації в періодиці, зокрема в журналах "Заря" та "Странник", а також перевидання цього твору О.Максимовича у рівненській обласній молодіжній газеті "Зміна" наприкінці 1990-початку 1991 р.
- (44) Корнейчик І.І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період /Нариси/. - Х. . 1971.-С.75,79-80; Бібліографія праць М.О.Максимовича // Максимович М.О. Києвъ явился градом великимъ: Вибрані українознавчі твори. - К. , 1994. - С.405,407- 413.
- (45) Максимович М. Письма о князьях Острожских к графине А.Д.Блудовой. - К. , 1866. - С.17.
- (46) Там же. - С.1.
- (47) Там же. - С.2.
- (48) Там же.
- (49) Там же. - С.5.
- (50) Там же. - С.6.
- (51) Там же. - С.6-7; Князьков Ю.П. Украинский хронограф как источник по отечественной истории: Автореф дис. . канд ист.наук. - М. , 1984: Мыцк Ю.А. Украинские летописи. . - С.31-35.
- (52) Максимович М. Письма... - С.11.
- (53) Там же. - С.18.
- (54) Там же. - С.19.
- (55) Там же. - С.21.
- (56) Там же. - С.23.
- (57) Там же. - С.25.
- (58) Там же. - С.27.
- (59) Там же. - С.30.
- (60) Там же. - С.34.
- (61) Там же. - С.38.
- (62) Там же. - С.41.
- (63) Там же. - С.53.
- (64) Там же. - С.53-54
- (65) Грушевський М. Історія України-Руси. - Львів, 1905. - Т.4. - С.679 ("Показчик імен і річей"); Він же. - К. ; Львів, 1907. - Т.6. - С.643 ("Пок. імен і річей") / репринтні видання. - К. , 1994. 1995/.
- (66) Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.6. - С.483.
- (67) Там же. - С.630-631.
- (68) Там же. - С.479-498.
- (69) Там же. - С.498.
- (70) Там же. - С.479.
- (71) Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці // Жовтень. - 1989. - № 1. - С.98-108, № 2. - С.101-116; № 3. - С.93-105; № 4. - С.86-102 (публ. підгот. І.Паславський) Див. також: нове перевидання цієї праці в кн. : Грушевський М.С. Духовна Україна 36. творів. - К. , 1994. - С.136-255.
- (72) Дитерихс М. Острог и Острожское княжество. Очерки областной старины//Военно-исторический вестник (Киев). - 1911. № 7-10; 1912. - Кн.1; 1913. - Кн.3-4.
- (73) Він же. - ВІВ. - 1912. - Кн.1. - С.61.
- (74) Там же. - С.62.
- (75) Przeździecki A. Jagiellonki Polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta- królów Polskich. - Krakow, 1868. -t.6. Przygody księżnej Halszki Ostrojskiej. : t 5, Beata z Kościeleckich księżna Ostrojska
- (76) Dr. J. A.(Rolle J.) Ks.Bazyli Ostrojski, jego zatarg z Kosińskim // Opowiadania historyczne. Serya szósta VI). - Lwow 1887. - S.57.
- (77) Там же. - С.105-108.
- (78) Там же. - С.105.
- (79) Там же. - С.63.
- (80) Там же.
- (81) Там же. - С.63-64.
- (82) Там же. - С.45.
- (83) Там же. - С.71.
- (84) Там же. - С.57.
- (85) Там же. - С. 50-57 та ін.
- (86) Dr. Antoni J. (Rolle A.) Wielka prywata // Trzy opowiadania historyczne. - Lwów, 1880. - S.51.
- (87) Rulikowski W., Radziwiński Z. L. Kniaziowie i szlachta między Sanem, Wieprzem, Bugiem, Prypietią, Dnieprem, Siniuchą, Dniestrem i północnymi stokami Karpat osiedleni. Opowiadania historyczne, heraldyczno-genealogiczne i obyczajowe. - Krakow, 1880. - Т.1.
- (88) Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków / Wyd.nakł. właściciela, pod kierown. Z.L.Radziwińskiego przy wsp. P.Skobelskiego i B.Gorczaaka. - Lwow,1887 - Т.1-2. Про цю археографічну публікацію див.-Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI-первой половины XVII в. - Днепропетровск, 1978. - Ч.3. Характеристика публикаций источников на иностранных языках. - С.39-47.
- (89) Słownik historyków polskich. - Warszawa, 1994. - S.436-439.
- (90) Ковальський Н.П. Документальні колекції Радзимицького і Оссолинського як джерела по історії Волині XV- XVIII вв // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сб науч.тр. - Днепропетровск, 1978. - С.25-34
- (91) Ковальський Н.П. Акт 1603 года... - С.113-137.
- (92) Radziwiński Z.L.Wiadomość o nowych wykopaliskach w pow. Ostrojskim na Wołyniu. - Kraków, 1896.
- (93) Rulikowski W., Radziwiński Z.L. Kniaziowie na Ostrogu i Zaslaviu Ostrogy i Zaslawcy herbu własnego (Krakow, 1880).
- (94) Там же. - С.1.
- (95) Там же. - С.13-14.
- (96) Там же. - С.14
- (97) Там же. - С.23,24.
- (98) Там же. - С.26.
- (99) Там же.
- (100) Там же. - С.37.
- (101) Rocznik Wołyński - Równie. - 1934. - Т.3. - S.192-214.
- (102) Ковальський М. До історії латинської школи в Острозі. Публікація "Budynek Szkoły Ostrojskiej przy kościele Ostrojskim (1620 r.)" // Wołyńie z Wołyńia = Воляннiя з Волині. - 1996. - №2(9). Вересень-квітень. - С.37-39 (є версія вступної статті до публікації польською мовою, - аналогічне видання польською мовою: S.37-38; S.38-39).
- (103) Rulikowski W., Radziwiński Z.L. Kniaziowie na Ostrogu... - S.42-64.
- (104) Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795. - Kraków .1885; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. - Warszawa, 1895.
- (105) Бычкова М.Е. Юзеф Вольф в Петербурге (Из истории генеалогических исследований в последней четверти XIX века) // История и историки. Историографический ежегодник 1978. - М.,1981. -С.252-262.
- (106) Там же. - С.253.
- (107) Wolff J. Kniaziowie... - S.342-358.
- (108) Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołyńia / Z przedm. A.Jablonowskiego oraz życiorysem autora przez H.Mościckiego. - Warszawa, Kraków, 1913.
- (109) Там же. - С.У.
- (110) Ковальський М.П. З досвіду реконструкції первісного складу документів з історії України XVI-XVII ст. Відділу рукописів Петербурзької публічної бібліотеки // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України. - Дніпропетровськ, 1991. - С.107-119.